

‘Manhafte heren en medebroederen’

Groepsvorming en politiek ritueel in de patriotse sociëteiten (1782-1787)

Cor de Vries

Abstract

Group formation and political ritual in Dutch patriotic societies (1782-1787)

In the early 1780s citizens began to organize themselves in patriotic societies that were meant to change the existing political constellation. They organized themselves locally in order to form a national patriotic organization, with an ideological and a military section. This political and social movement drew people from all walks of life and from all religious groups. Traditionally, group formation took place along lines of profession, socio-economic background and religion, but now group formation took place around political-ideological positions. This meant that people from all social strata and different cultural backgrounds were active in this movement, so the movement required a new way of forging these groups into unity. Physical rituals were rigged with patriotic rhetoric, making the rituals function as an emotional practice that strengthened mutual bonds and devotion to the patriotic cause. Partly because of these practices, this movement was very successful.

Keywords: patriotic revolution, civil liberties, civil militia, political rituals, group formation.

De keuze om organisatiepraktijken in de patriotse sociëteiten (1782-1787) in kaart te brengen komt voort uit mijn onderzoek naar de snelle opkomst van deze revolutionaire organisaties in de doorgaans zo vredige Nederlandse Republiek. Deze plotselinge en heftige politisering van een gedeelte van de burgerij heeft historici nogal verbaasd.¹ Binnen de kortste keren slaagden de voormannen van de patriotten erin een politieke organisatie op de been te brengen die alleen door een buitenlandse interventie gestuit kon worden.

¹ Zie bijvoorbeeld N.C.F. van Sas, ‘Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht, 1783-1787’, in: *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 246-247.

Deelname aan deze beweging was risicovol. Burgers die zich in de patriotse sociëteiten plechtig ten doel stelden de politieke constellatie van het land te veranderen, deden niets minder dan een poging om de macht van de Oranjefactie te breken. Daarmee riskeerde men lijf en goed.

In de historiografie wordt de opkomst van de patriotse factie toegeschreven aan een combinatie van verschillende oorzaken: het failliet van het politieke systeem, de toenemende armoedekloof en het falen van Willem V als legerleider in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Als gevolg daarvan zouden patriotten voor een nieuw burgerschapsmodel hebben gekozen

dat democratisering en maatschappelijke betrokkenheid koppelde aan militarisering.² In studies naar individuele deelnemers aan patriotse organisaties is vastgesteld dat individuele gevoelens van achterstelling, hoop, wanhoop, verlangen, menslievendheid, vaderlandsliefde, vrijheidsliefde en trots een belangrijke rol in het politiseringsproces hebben gespeeld.³

De ideologie en de doelstellingen van de beweging waren aanvankelijk nogal vaag geformuleerd rondom één duidelijk kernpunt: het vergroten van de burgerlijke invloed ten koste van de invloed van Willem V. De patriotten rechtvaardigden hun streven naar invloed vanuit het klassieke politieke ideaal van burgerparticipatie, waarvoor zij ook theologische en natuurrechtelijke argumenten zochten en vonden. Hierdoor werd het mogelijk om de patriotse idealen niet alleen als een politiek, maar ook als een verlicht-christelijk programma te presenteren.⁴

Over de manier waarop de gewenste burgerparticipatie vorm moest krijgen, bestonden grote verschillen van inzicht, waar de patriotse voormannen zich zeer van bewust waren. In dit artikel wil ik laten zien dat de gevoelens van onvrede onder de burgerij via de patriotse organisaties gereguleerd en gekanaliseerd werden met het doel de beweging ideologisch en organisatorisch te versterken. In patriotse sociëteiten werden sluimerende gevoelens van onvrede over de economische en politieke situatie van het

land uit hun subjectieve context gehaald, waardoor er een op politieke veranderingen gericht mobilisatieproces op gang kwam.⁵ Dit proces is via overgeleverde reglementen, notulen, toespraken en enkele afbeeldingen redelijk goed te achterhalen. Dat proces ging gepaard met het gebruik van allerlei rituelen, inclusief die van de kerk, die ingezet werden om de eenheid van de beweging te versterken.

Snelle groei patriottenbeweging

Na de slag bij de Doggersbank op 5 augustus 1781 tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) ging er een golf van enthousiasme en vaderlandsliefde door het land. De helden van het vaderland hadden ondanks de tegenwerking van Willem V laten zien waartoe zij in staat waren. Amper een maand later werd de brochure *Aan het volk van Nederland* van Joan Derk Van der Capellen tot den Pol in een gecoördineerde landelijke actie clandestien verspreid. Die actie laat zien dat er op dat moment al sprake was van een nationaal georganiseerde protestbeweging die we nu de patriotse beweging noemen.⁶

5 Over het belang van emoties in de politieke arena o.a.: Ute Frevert e.a., *Feeling political. Emotions and institutions since 1789* (Londen 2022); Karin Wahl-Jorgensen, *Emotions, media and politics* (Cambridge 2019); Jean-Pierre Reed, 'Emotions in context. Revolutionary accelerators, hope, moral outrage, and other emotions in the making of Nicaragua's revolution', *Theory and Society* 33.6 (2004) 653-703. Voor het belang van emotioneel beladen rituelen in het politieke proces onder andere: Joris Oddens, 'Restoring the moral order of the community. The symbolic repertoire of collective action in the Dutch age of revolutions, in: Judith Pollmann en Henk te Velde, *Civic continuities in an age of revolutionary change, c.1750-1850* (Cham 2023) 197-220; Axel Michaels e.a., *Emotions in rituals and performances* (New Delhi 2012).

6 Die naam suggereert eenheid, maar in werkelijkheid was de beweging divers.

2 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 188.

3 Voorbeelden van deze studies in Edwina Hagen, 'De emotionele opmaak van revolutionairen. De politieke (revolutie-)biografie en het vraagstuk van de emotie-uiding', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 135.4 (2022) 422-431.

4 Jan Urbaniak, 'Vrijheid, burgerlijk activisme en kritiek op het absolutisme. Enkele casussen van het Nederlandse republicanisme in de verlichting', *Roczniki Humanistyczne* 68.5 (2020) 19-35.

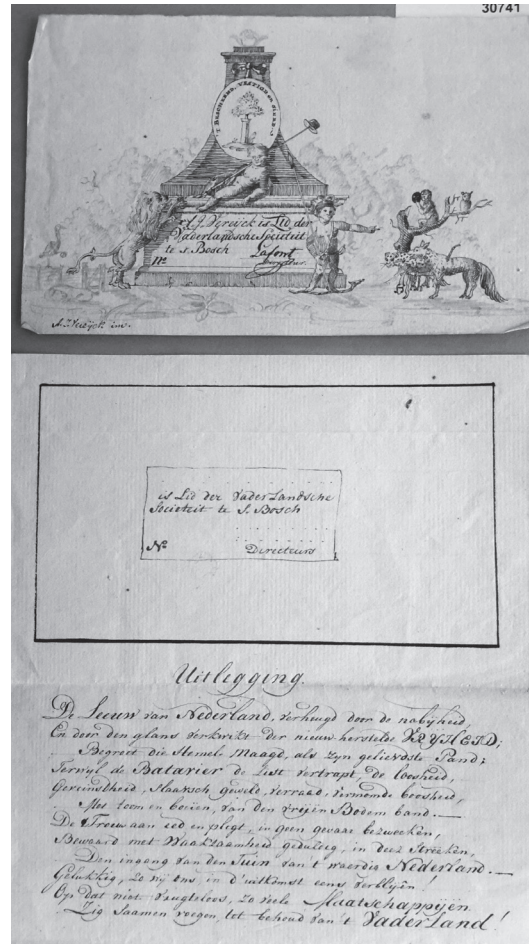
Overall klonk openlijk de roep om inspraak en politieke betrokkenheid bij het lot van de burgerij. Er was nog geen sprake van officiële organisatievorming, maar gelijkgestemden zochten elkaar wel degelijk op. Zo werd bij een 'vriendelijke' maaltijd in november 1782 bij S.W. Mulder, kastelein van logement De Zwaan op de Nieuwendijk in Amsterdam, ter viering van de herstelling van Van der Capellen in zijn oude rechten een gedicht voorgelezen waarbij men zich achter zijn manifest schaarde:

Hoe edel is uw zucht! ó VRYE
BATAVIËREN! Hoe lief uw Vreugd, om
dat uw Broeders zegevieren! Geen Brave
wraakt uw doen, schoon een Vyandig rot,
Ten dienst des DWINGELANDS mis-
schien die Vreugd bespot. Men laat' die
Slaaven daar O VRYË BATOËS TELGEN!
Gods Donder zal wel haast die Monsters
hier verdelgen. Wanneer het VRYE VOLK
in Neerland Zegepraalt, Den Dwingeland
temt; De aloude Deugd doorstraalt.⁷

De roep om maatschappelijke en economische veranderingen die in een aantal (niet alle) genootschappen klonk, kreeg nu een vervolg met de roep om politieke invloed.⁸ Binnen zeer korte tijd ontstond een op politieke veranderingen gerichte burgerbeweging die zich lokaal organiseerde, maar een nationale doelstelling had. Dit groepsvormingsproces voltrok zich op een nieuwe manier. Traditioneel verliep groepsvorming langs lijnen van beroep, sociale stratificatie en/of religie, maar nu begon men zich te

⁷ *Diemer- of Watergraafs-meersche courant* (6 november 1782).

⁸ Zie daarvoor Cor de Vries, *Gespierde zielen. Johannes Lublink (1736-1816). Menslievendheid, sociabiliteit en welzijnspolitiek in de achttiende eeuw* (Hilversum 2020) 174-194, waar het politiseringsproces van de Oeconomische Tak in Amsterdam vanaf 1780 wordt beschreven.

Ontwerp van J. Vereyck van het toegangsbewijs voor de Vaderlandsche Sociëteit Den Bosch, inclusief vignette met uitleg: 'opdat niet vrugteloos zoo veele Maatschappijen zich saamenvoegen tot behoud van het Vaderland'.

Stadsarchief Amsterdam, Collectie jhr. mr. Gijs C. Six 30741, Archief van Slingelandt 2.1-2.20

organiseren langs politiek-ideologische lijnen. Dat betekende dat in de nieuwe beweging mensen met een verschillende culturele, sociale en religieuze achtergrond gezamenlijk actief werden.⁹

⁹ Voor een gedetailleerde studie naar de sociaal-maatschappelijke achtergronden van de politiek actieve facties in Gouda: W.A. Knoop, *Gouda 1787. Radicalisering, revolutie, restauratie* (Amsterdam 2011). Voor Rotterdam: Eric Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009).

De patriotse organisaties hadden drie verschijningsvormen. De ‘vaderlandsche’ (hierna vaderlandse) sociëteiten en de burgersociëteiten vormden tezamen de ideologische kant van de beweging. De sociëteiten van wapenhandel vormden de militaire tak. Deze sociëteiten trokken allemaal een ander publiek doordat de hoogte van de contributie in de drie geledingen behoorlijk verschilde. Om enkele voorbeelden te geven: in Den Bosch kostte het lidmaatschap van de vaderlandse sociëteit bij toetreding Hfl. 1.16 en bedroeg de jaarlijkse contributie Hfl. 7.2.¹⁰ In de burgersociëteiten en de sociëteiten van wapenhandel was de contributie veel lager.¹¹ Dat betekende dat de vaderlandse sociëteiten vooral leden uit de hoogste sociale klassen trokken. Het kwam ook voor dat de meest elitaire sociëteiten al patriotsgezind waren, waardoor men op sommige plaatsen niet overging tot de oprichting van een officiële vaderlandse sociëteit.¹² In de burgersociëteiten en de sociëteiten van wapenhandel waren vooral de hogere en lagere middenklassen actief. Voor de laagste sociale klassen was het vanwege de hoogte van de contributie vrijwel onmogelijk om

tot een patriotse sociëteit toe te treden.¹³ De sociëteitsleden benadrukten bovendien dat zij als burgers niets met de laagste sociale klassen te maken wilden hebben.

Binnen twee jaar groeide de beweging uit tot een geduchte factor op het politieke toneel en had ze beschikking over eigen vergaderruimtes, een eigen pers en wapens. Dat was onder meer mogelijk omdat regenten in diverse steden sympathiseerden met de beweging, waardoor de patriotse politieke organisaties oogluikend werden toegestaan.¹⁴ De snelle groei van de patriottenbeweging betekende niet dat er geen tegenstand was. Rondom de positie van Willem V nam de polarisatie in het land enorm toe. Op straat droegen voor- en tegenstanders van de stadhouder herkenbare symbolen en dat had soms kwalijke gevolgen. Regelmatig werden leden van de sociëteiten uitgescholden en belaagd.¹⁵

De sociëteiten van wapenhandel, ook wel burger-vrijkorpsen genoemd, hebben in de geschiedschrijving van de patriottentijd de meeste aandacht getrokken, mede omdat er veel bronnenmateriaal is overgeleverd. Het was in eerste instantie de bedoeling geweest de aloude stedelijke schutterijen van binnenuit om te vormen tot de militaire tak van de patriottenbeweging. Dat proces liep

¹⁰ Bij elkaar is dat ruim 80 euro in 2021. Dat bedrag was gelijk aan de contributie van de vaderlandse sociëteit te Rotterdam. Zie: Nationaal Archief (hierna: NA), Archief van de Staten-Generaal 1.01.02, inv. nrs. 12653-12664.

¹¹ In het Genootschap van Wapenöfening te Delft, Voor Vrijheid en Vaderland was de contributie op jaarbasis Hfl. 2.12. Zie: NA, Archief Hof van Holland 3.03.01.09, criminele papieren 2.2.2.1, inv. nr. 5544.14. In de Amsterdamse burgersociëteit was de contributie Hfl. 3.0. Zie daarvoor: *Reglement voor de burger-sociëteit te Amsterdam* (Amsterdam 1786).

¹² Dat was bijvoorbeeld het geval in Leiden, waar in de sociëteit Amicitia patriotse voormannen als Pieter Vreede, Joost Romswinkel, Jan de Kruyff jr., L. van Santen en H.A. Schultens actief waren. Zie: J. van Rijkevorsel en Paul Menken, *De vriendschap die ons bindt. Sociëteit Amicitia Leiden 1768-2018* (Leiden 2018). Over de apolitiek geformuleerde doelstellingen van het ‘keezengenootschap’ Concordia et Libertate in Amsterdam: De Vries, *Gespierde Zielen*.

¹³ Zie voor Gouda: W.A. Knoops, ‘De patriottische Sociëteit in Gouda (1785-1787)’, *Leidschrift* 4 (2013) 112-122. Voor Rotterdam: Eric Palmen, *Kaat Mossel* (2009).

¹⁴ De eerste Hollandse Vergaderingen van de burgerkorpsen vonden plaats in het najaar van 1785 in Leiden. Over de kracht van die beweging: Dirk Alkemade, ‘Ragebol en Sabel. Patriotse burgerbewapening, revolutie en terreur in Holland, 1786-1787’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134.4 (2021) 532-559.

¹⁵ Bijvoorbeeld in Leerdam, meldt Johannes Claessen, *Leerdam tegen zijn ondergang gewaarschuwd etc.* (Amsterdam 1787) xvii-xviii. In juni 1784 werden in Leiden leden van de patriotse sociëteiten aangevallen, vermeld in E.H. de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en prinsgezinden in Leiden, 1775-1795* (Hilversum 2014).

niet altijd even vlot en waar dat niet lukte namen patriotse burgers het initiatief tot de oprichting van sociëteiten van wapenhandel. De pensionaris van Dordrecht, C. de Gijsselaar, had in januari 1783 het eerste vrijkorps opgericht en dat jaar volgden patriotten in meer dan twintig andere plaatsen zijn voorbeeld. Dat anderhalf jaar na het verschijnen van *Aan het volk van Nederland* de eerste van die sociëteiten openlijk naar buiten trad, was nogal een gebeurtenis. Over de juridische positie van deze vrijkorpsen bestond immers veel onzekerheid. Desondanks waren de patriotten overal in het land, soms in een stedelijke schutterij, soms in een sociëteit van wapenhandel, gaan marcheren. In oktober 1785 waren er alleen al in Holland minstens tweehonderd sociëteiten van wapenhandel actief.¹⁶

De meeste sociëteiten van wapenhandel bestonden uit vrijwilligers die zich, vaak in de avonduren, bekwaamd hadden in allerlei krijgsmansoeuvres. De gevoelens van trots die deze publieke optredens oproepen, moeten nog versterkt zijn omdat het korps optrad in, vaak door henzelf gefinancierde, 'monteringen', met gloednieuwe uniformen, geweren en muziekinstrumenten. Die monteringen zijn in de iconografie van de vrijkorpsen dan ook nauwgezet vastgelegd.¹⁷ Met hun masculiene en militaire signatuur vormden de sociëteiten van wapenhandel een zichtbare uiting van de toegenomen kracht en vastberadenheid van de patriotten. Anders dan de besloten bijeenkomsten van de vaderlandse en burgersociëteiten, was deelname aan een sociëteit van wapenhandel een publieke aangelegenheid. De burgersoldaat

in het vrijkorps was zichtbaar voor vriend en vijand, waarmee de deelnemers een groot sociaal en financieel risico namen. Tijdens openbare exercities, die in de winter vaak in kerkgebouwen plaatsvonden en in de zomer buiten, trokken de burger-vrijkorpsen veel bekijks.

Doelstellingen

De vaderlandse en burgersociëteiten formuleerden hun politieke doelstellingen aanvankelijk heel voorzichtig. De vaderlandse sociëteit in Den Bosch formuleerde als doelstelling: 'om vertrouwelijk met anderen eene nuttige en aangename bijeenkomst en conversatie te houden, alsmede dagelijks de nieuwspapieren en alle andere schriften betrekkelijk tot 's Lands en Stads publieke zaken te lezen'. Alleen uit hun abonnementen op tijdschriften en kranten blijkt de patriotse signatuur van deze sociëteit. Naarmate de beweging aan kracht won, werden de politieke doelstellingen van de vaderlandse sociëteiten duidelijker geformuleerd en werden er politieke eisen aan de nieuwkomers gesteld. Zo was de ondertekening van de acte van qualificatie van 12 mei 1785 een voorwaarde voor het lidmaatschap van de vaderlandse sociëteit in Rotterdam.¹⁸

Het tijdschrift *De Nederlandsche Spectator met de Bril* riep zijn lezers op om lid te worden van een patriotse burgersociëteit om daar vriendschap met medeburgers te sluiten, om vervolgens 'deel in elkanders belang' te nemen en 'elkander, in hun Be-roep en Handteering, waar 't mogelijk is, te

¹⁶ Floris Vletter, 'De Bataafse Burgermacht als bolwerk der vrijheid. De politieke en militaire betekenis van een burgerschapsideaal', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122.4 (2009) 492-507.

¹⁷ Zie de collecties van Atlas van Stolck (Rotterdam) en het Rijksmuseum (Amsterdam).

¹⁸ Om welke acte van qualificatie het hier gaat is niet helemaal duidelijk, mogelijk gaat het hier om het reglement van benoeming van vertegenwoordigers van het korps bij het stadsbestuur. Notulenboek vaderlandse sociëteit Den Bosch, NA, Archief van de Staten-Generaal 11, 1.01.02, inv. nr. 12653.

bevoorrechten'.¹⁹ Deze interne solidariteit werd belangrijker naarmate de politieke tegenstellingen ook buiten de muren van de sociëteiten werden uitgevochten. Middenstanders liepen immers het risico klanten te verliezen. Verder leerden burgers in de sociëteiten 'op eene min kostbaare wyze' allerlei schadelijke, vooroordelen weg te nemen en 'hunne denkbeelden goed en egaal te vormen'. Hen werd bijgebracht wat hun 'Waarde, Privilegiën en Rechten' waren en wat het doel was van een 'Grondwettige Herstelling', waarin de doelstellingen van de beweging geconcretiseerd waren, namelijk het tegengaan van misbruik en corruptie. Zo zouden alle inwoners van het vaderland nuttige burgers worden.²⁰

'De Burgersociëteit werkt ten dienste van het Vaderland en de Vrijheid, ter handhaving van de Republikeinsche Constitutie van dit Gemeenebest, en ter verzekering van elks wettige bezittingen en eigendom, mitsgaders die der gantsche Maatschappij!', schreef de *Hollandschen Weeklijkschen Nieuwsvertelder*.²¹ Niet alle burgersociëteiten waren even uitgesproken in hun doelstellingen. De Leidse burgersociëteit streefde er bijvoorbeeld naar om een einde te maken aan de tweestrijd in de maatschappij door het bevorderen van 'eene vertrouwelyke ommeegang tusschen Regenten en Burgers, en Burgers met mal-kander'.²² Aan die vertrouwelijkheid werd erg veel waarde gehecht, want men moest bij toelating plechtig beloven om niets vanuit de sociëteit naar buiten te brengen,

in ieder geval niet zonder toestemming van de commissarissen.

De sociëteiten van wapenhandel legden in hun wetten de verdediging van de doelstelling van Van der Capellen vast. Dat gedachtegoed werd geconcretiseerd als een verlangen naar burgerlijke invloed, de strijd tegen aristocratisch gedrag, waarvan Willem V het gehate voorbeeld was, en de hoop op betere tijden. De begrippen saamhorigheid, vaderlandsliefde en vrijheidsliefde namen daarbij een centrale positie in. Concrete politieke doelstellingen werden aanvankelijk niet vastgelegd. Dat veranderde naarmate de beweging aan kracht won en de politieke doelstellingen geconcretiseerd werden. Volgens de wetten voor het Schutterlijk genootschap van Wapenöeffening te Delft, genaamd Voor Vrijheid en Vaderland, besloten de nieuwe leden hun toetreding later met een plechtige ondertekening van een *Akte van Verbintenis*, waarin ze hun strijd voor de burgerlijke vrijheid en het herstel van de grondwettelijke *Republikeinsche Constitutie* nog verder preciseerden. De burgerrechten in de *Republikeinsche Constitutie* beloofden zij te beschermen tegen 'dwingende overheersching, kwaadäartige wraakzucht, blinde vooroordelen, misleiding en opzettelijke boosheid'.²³ Dat bleken geen loze woorden, want bij de ondertekenaars waren strijdbare figuren als Gerrit Paape, Pieter Vreede en Adam Mappa, die in de komende strijd nog veel van zich zouden laten horen.

Organisatie van de saamhorigheid

Leden waren vaak actief in de politieke én in de militaire tak van de beweging. Dat werd aangemoedigd omdat daarmee een directe

²³ Een verwijzing naar de *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* die ook door de burgersociëteiten werd gepropageerd.

¹⁹ *De Nederlandsche Spectator met de Bril* 17 (1786) 130.

²⁰ *De Nederlandsche Spectator met de Bril* 16 (1786) 127. Het eerste deel van de *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* was in 1784 verschenen, het tweede in 1786.

²¹ *Hollandschen Weeklijkschen Nieuwsvertelder* (21 juli 1786).

²² *Reglement voor de Burgersociëteit, ter bevordering van Eendragt*, opgericht in Leiden op 1 oktober 1786.

koppeling tussen de geledingen tot stand kwam, die de kracht van de beweging ten goede kwam.²⁴ Officieren in een sociëteit van wapenhandel waren vaak tegelijkertijd lid van een vaderlandse sociëteit, en leden van de burgersociëteit waren vaak lid van een sociëteit van wapenhandel. In Amsterdam waren bovendien alle leden van de sociëteit van wapenhandel 'Tot Nut der Schutterij' automatisch lid van de burgersociëteit en een lid van de sociëteit van wapenhandel had altijd zitting in het bestuur van de burgersociëteit.²⁵

In de sociëteiten bestond het bestuur uit een of meerdere commissarissen, een voorzitter, een thesaurier (penningmeester) en een secretaris. De voorzitter hield bij zijn eerste vergadering altijd een toespraak. De commissarissen zorgden voor de aankoop van patriotse pamfletten, kranten, tijdschriften en boeken, die zij naar eigen inzicht kochten en ter lezing in het sociëteitshuis neerlegden. Daarom was daar altijd ook een bibliotheekkast aanwezig.²⁶ Een secretaris tekende alles op wat er in de bijeenkomsten besloten werd. Dat schept de verwachting dat er van de tientallen patriotse organisaties veel archivalia zijn overgeleverd, maar dat is helaas niet waar. Bij de inval van de Pruisen in 1787 hebben patriotsgezinde

genootschappen en sociëteiten namelijk zoveel mogelijk bewijsmateriaal doen verdwijnen om aan eventuele vervolging te ontkomen.²⁷

De bijeenkomsten in de sociëteiten waren streng gereguleerd. De vaderlandse en de burgersociëteiten waren dagelijks geopend vanaf tien uur 's morgens tot 's avonds 11 uur, behalve op zaterdag, dan werd het half twaalf.²⁸ Men kwam op een vaste locatie bijeen, waar een betrouwbare kastelein werd aangesteld om voor drank, tabak en voedsel te zorgen. Over de inrichting van deze sociëteiten is niet zoveel bekend, maar in de vaderlandse sociëteit van Amsterdam hingen portretten van patriotse helden als Van der Capellen en de Franse koning Lodewijk XVI.²⁹ In de meeste sociëteiten hing ook een ledenlijst aan de muur, zodat iedereen kon zien wie tot de groep gelijkgestemden behoorde.

Sociëteitsleden praatten niet alleen maar over politieke zaken, maar deden ook aan allerlei behendigheidsspellen, variërend van kaartspelen tot dammen. Hierbij mocht ook gewed worden op de afloop, maar de hoogte van de inzet was gelimiteerd tot tien cent. Kansspelen waren absoluut verboden. Ordelijk en beschaafd gedrag was een vereiste: 'Niemand zal een ander mogen sarren, noch eenige scheldwoorden, verwytingen of dadelijkheden tegen den anderen, op de Sociëteitskamer of Huis, gebruiken', was een zin die in allerlei variaties in de bestuursreglementen

24 Floris Vletter, 'De Bataafse Burgermacht'.

25 *Reglement voor de Burger-sociëteit te Amsterdam*.

26 De vaderlandse sociëteit in Den Bosch was geabonneerd op de *Haagsche, Utrechtsche, Haarlemsche en Hollandsche Historische Courant, de Antwerpse Gazette* van Van Gulpen, *de Post van den Neder Rhyn, de Politieke Kruyer, de Batavier*, en de *Haagsche Correspondent*. Zie daarvoor: NA., Archief van de Staten-Generaal 11, 1.01.02, inv. nr. 12653, Notulenboek vaderlandse sociëteit Den Bosch. In de vaderlandse sociëteit van Amsterdam was men in 1786 geabonneerd op alles wat de patriotse uitgever J.C. Hespe uitbracht, verder lagen er diverse Hoogduitse kranten, 'kleine nieuwspapieren', en de *Batavier* van Francois Bernard. Zie Stadsarchief Amsterdam, Inventaris van het Archief van de Sociëteit de Grootte Club Doctrina et Amicitia, nr. 266.

27 Een voorbeeld uit de Krimpenerwaard staat beschreven in: L. Barjesteh van Waalwijk van Doorn en F. van Rooijen, *Tussen vrijheidsboom en Oranjewimpel. Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam 1995) 319.

28 Zie daarvoor o.a. het *Reglement voor de Burger-sociëteit te Amsterdam*.

29 Stadsarchief Amsterdam, Inventaris van het Archief van de Sociëteit de Grootte Club Doctrina et Amicitia, nr. 266.

terugkwam.³⁰ Daarmee waren de omgangsvormen in de sociëteiten voor een belangrijk deel vastgelegd als beschaafd en met respect voor de ander. Die stijl onderscheidde de leden van het veronderstelde onbeschaafde gedrag van het 'grauw'. Idealiter werden de discussies op de sociëteiten op een open en eerlijke manier gevoerd, zodat men tot een weloverwogen standpunt kon komen. Om een beschaafde omgang te garanderen bestonden er verboden op dronkenschap en het meenemen van kinderen en honden. Op overtredingen stonden zware geldboetes en roying.

Het recht op het indienen van petitie bleek in de sociëteiten een machtig wapen tegen allerlei vormen van misstanden.³¹ Tegelijk was het een goede manier om de ideologische eenheid binnen de beweging en de sociëteiten te vergroten. Voedsel voor die petitie werd verschaft door gezamenlijke abonnementen op patriotse dag- en weekbladen.³² *De Nederlandsche Spectator met de Bril* deed in 1786 de aanbeveling om minimaal tweemaal in de week in de burgersociëteit te vergaderen, het liefst aan een ronde tafel, dus een tafel zonder 'hoofd'.³³ Na de discussies over het nieuws werd er gestemd over onderwerpen die in de sociëteit zelf of in andere sociëteiten naar voren waren gebracht. Daarna ging men eventueel over tot het schrijven van een ingezonden brief naar

een krant of tijdschrift, of tot het schrijven van een petitie. Ook in de militaire tak van de beweging werd gediscussieerd, ondanks dat daar de nadruk lag op het zich eigen maken van militaire bekwaamheden. Uit het notulenboek van het Delftse schutterskorps Voor Vrijheid en Vaderland blijkt dat haar leden tal van petitieën en dankbrieven hebben opgesteld, waarschijnlijk in nauwe samenwerking met de Delftse burgersociëteit.³⁴

De sociëteiten coördineerden hun werkzaamheden en namen voorstellen van elkaar over. Zo vroeg de vaderlandse sociëteit van Den Bosch de Delftse vaderlandse sociëteit om de 'erectie' van een 'burgerlijk militaire kweekschool' te steunen. Zij deed dit naar aanleiding van een voorstel van de vaderlandse sociëteit in Dordrecht. Die petitieën rechtvaardigden de sociëteiten met het argument dat ze gedaan werden uit naam van vrijheid, vaderlandsliefde en algemeen welzijn.

Ook collectes voor slachtoffers van oranjestichting geweld versterkten de onderlinge band. Zo organiseerden patriotse sociëteiten in Amsterdam gezamenlijk een nationale inzamelingsactie ten bate van het in 1785 opgerichte Nationaal Fonds.³⁵ Vanuit die partijkas werden bijvoorbeeld vluchtelingen uit Hattum en Elburg ondersteund, maar werden ook wapens en uniformen voor de sociëteiten van wapenhandel gekocht. Verder waren er collectes ter ondersteuning van de schrijvers van de *Politieke Kraker*, J. Verlem en J.C. Hesse, die in Amsterdam waren gearresteerd. In de Amsterdamse burgersociëteit collecteerden

30 *Reglement voor de Burger-sociëteit te Amsterdam*.

31 Joris Oddens, 'The greatest right of them all. The debate on the right to petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750–1830)', *European History Quarterly* 47.4 (2017) 634–656. Zie daarvoor ook N.C.F. van Sas, 'Politiek als leerproces', 247–249.

32 *De Hollandschen Weeklijkschen Nieuwsvertelder* 44 van 4 november 1786 schrijft over de activiteiten in de vaderlandse en burgersociëteiten: 'Het is bekend dat men, byzonder in deeze tydsomstandigheden, in den vóóravond en bevoorens tot het Spel over te gaan, doorgaans eenig gesprek voert over den tegenwoordige loop der publieke Zaaken.'

33 *De Nederlandsche Spectator met de Bril* 16 (1786) 128.

34 Het notulenboek van 'tot herstel der Delftse Schutterij onder de naam Voor Vrijheid en Vaderland' is aanwezig in NA, Archief Hof van Holland 3.03.01.01, inv. nr. 5538. Vergelijkbare activiteiten in het Utrechtse vrijkorps Pro Patria.

35 Cor de Vries, 'Willem van Barneveld (1747-1826), chemicus en revolutionair in dienst van het algemeen welzijn', *De Moderne Tijd* 7 (2023) 103-125.

[An.] Spotprent 'De uitvaart van de orange echarpe'. Het vrijkorps te Utrecht begraaft op 14 september 1784 plechtig de oranje sjerpen.

Collectie Het Utrechts Archief, catalogusnummer 39543

de leden, zoals in het reglement was vastgelegd voor leden of hun nabestaanden wanneer die buiten hun toedoen tot armoede zouden vervallen, maar ook in de vrijkorpsen werd gecollecteerd voor mensen die dringend hulp nodig hadden. Zo organiseerde het Genootschap van Wapenhandel, onder de spreuk 'Tot Rust en Vryheid uit Leidsendam en Veure' met andere vrijkorpsen uit het Rijnland een grote inzamelingsactie voor de vijf gezinnen uit Leidsendam die door brand hun huis waren kwijtgeraakt.³⁶ Ook collecteerde men daar voor 'gewone' patriotten die een menslievende daad hadden verricht.³⁷

³⁶ *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* 21 (1786).

³⁷ Zie daarvoor de *Hollandsche Weeklyksche Nieuwvertelder* 17 (3 mei 1786); 19 (13 mei 1786).

Rituelen en groepsvorming

De regulering in de sociëteiten ging gepaard met de invoering van allerlei rituelen en gebruiken. Die bestonden uit een communicatieve handeling, zoals een toespraak, het zingen van een lied, het uitspreken van een belofte, het zweren van een eed, een gedicht, etc. Die rituelen waren niet nieuw naar de vorm, maar waren gebaseerd op de rituelen die in de genootschapscultuur, inclusief de stedelijke schutterijen, gangbaar waren.³⁸ Een enkele keer werden in de sociëteiten zelfs religieuze rituelen ingezet.

³⁸ Over de rituelen in de genootschapscultuur onder andere De Vries, *Gespierde Zielen*.

Voor de invloed van deze rituelen op het proces van groepsvorming waren ook factoren als context, lichaamstaal, woordkeus en spreektoon van groot belang, maar bij gebrek aan persoonlijke documenten die ons hierin inzicht geven, is het niet makkelijk om de invloed daarvan te achterhalen. Dat die factoren van groot belang zijn geweest in het proces van groepsvorming staat echter vast. Dit is wat betreft de liedcultuur in de sociëteiten van wapenhandel beschreven door Renée Vulto. Zij stelde vast dat een fysieke handeling, zoals een exercitie, gekoppeld aan het zingen van een lied over vaderlandsliefde en vrijheid, gebruikt werd om de eenheid en het saamhorigheidsgevoel van de groep te bevorderen.³⁹ Minder uitgebreid, maar nog steeds heel waardevol voor de bestudering van patriotse rituelen is ook de studie naar patriotse feesten van Frans Grijzenhout.⁴⁰

Een belangrijk ritueel in de sociëteiten vormde de toelatingsprocedure. De sociëteiten hanteerden een streng ballotagesysteem, waarbij als voorwaarde voor toetreding de eis gold dat aspirantleden uit de stad of de directe omgeving van de sociëteit afkomstig moesten zijn. Hierdoor waren de aspirantleden bekend bij het genootschap en konden de leden een weloverwogen oordeel over hun geschiktheid geven. Uit het *Reglement voor de Burger-sociëteit te Amsterdam* blijkt dat men op zoek was naar 'waardige en zelfstandige' mannen van boven de twintig. Die leeftijdsgrens voor toelating kon nogal eens verschillen. In de vaderlandse sociëteit van Rotterdam was de minimumleeftijd achttien en in die van Den Bosch vijftien jaar. Ook

de minimumleeftijd voor toelating in een sociëteit voor wapenhandel verschilde nogal eens. Van het genootschap voor wapenhandel Bato's Kroost, dat onder die naam onder meer in Amsterdam en Utrecht heeft gemarcheerd, waren kinderen in de leeftijd van 12 tot 16 jaar lid.

Bij de ballotage mocht er geen rekening gehouden worden met de religieuze achtergrond van de aspirant-leden, maar Joden waren uitgesloten van deelname op grond van hun veronderstelde oranjegezindheid.⁴¹ In het *Reglement voor de Burger-sociëteit te Amsterdam* wordt uitdrukkelijk gesteld dat 'livreibediendes', bediendes in dienst van een aristocraat, vanwege hun afhankelijkheidspositie niet welkom waren. De stemming over toelating was geheim. In de vaderlandse sociëteit van Rotterdam werd gestemd door bonen in een zak te doen. Met witte bonen keurden leden een voorstel af en met zwarte bonen gaven zij toestemming. Soms was voor toelating van een nieuw lid een tweederde meerderheid vereist, soms een driekwart meerderheid.

In de wetten van het Schutterlijk Genootschap van Delft, maar ook in Utrecht bij Pro Patria, legde men opmerkelijk genoeg vast dat de buitengewone leden van het genootschap, dus de leden die niet exerceerden, 'van beyderleye Sexe' konden zijn. Of er daadwerkelijk vrouwen zijn toegetreden blijkt niet uit de ledenlijsten. De sociëteiten bestonden naast de gewone leden ook uit buitengewone leden en donatrices die ter ondersteuning werden aangetrokken. Zij werden niet geballoteerd en hoefden niet uit de regio afkomstig te zijn. Ze mochten aanwezig zijn bij de vergaderingen, maar hadden daar een adviserende rol en stemden dus niet mee. Hoogtepunten in de feestelijke gelegenheden vormde de overhandiging van

³⁹ Renée Vulto, "Waer vriendenmin gaet, hand aen hand, met liefde voor het Vaderland". Het zingen van politieke liederen als verbindende praktijk in het Nederlandse revolutietijdvak (1780-1815)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133.4 (2020) 617-638.

⁴⁰ Frans Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989).

⁴¹ Knoops, *Gouda 1787*, 71-73.

de door de donatrices gemaakte vaandels voor de vrijkorpsen. Zo werden bij velen 'de traanen uit de oogen geperst' bij de overhandiging van het vaandel van het Leidse studentenvrijkorps Pro Pallade in 1787.⁴² Van een enkele donatrice wordt vermeld dat zij met het korps mee naar Utrecht wilde gaan om die stad te verdedigen.⁴³ Dergelijke donatrices liepen het gevaar om door hun politieke tegenstanders gemolesteerd te worden, zoals donatrice Van der Meer overkwam.⁴⁴

De entree van nieuwe leden tot een sociëteit vormde een belangrijk ritueel. Vaak droegen de nieuwe leden dan een zwarte kokarde op hun hoed of jas. De nieuwe leden werden plechtig verwelkomd en daarna beloofden zij zich aan het reglement van de sociëteit te committeren. Ook beloofden zij geheimhouding van alles wat er in het genootschap besproken werd. Tenslotte bekrachtigden de nieuwe leden hun beloftes met het plaatsen van een handtekening, waarna zij een lidmaatschapskaart kregen die hun toegang verschaftte tot de sociëteit.⁴⁵

Uit het *Reglement voor de Burger-sociëteit te Amsterdam*, maar ook uit andere bestuursreglementen blijkt dat de commissarissen een systeem van democratische controle handhaafden. Dit was gericht op

het uitbannen van elke vorm van ongewenste beïnvloeding, zodat niemand in de sociëteit zichzelf een machtspositie kon verschaffen. Ook dat systeem werd met diverse rituelen opgetuigd. Jaarlijks legden de bestuurders in het openbaar verantwoording af, waarna de leden overgingen tot de keuze van een nieuw bestuur. De stemmingen waren geheim. Rondom dergelijke gebeurtenissen werden toespraken gehouden, liederen gezongen en gedichten voorgedragen. In de militaire tak van de beweging was eveneens sprake van democratische controle en over eventueel wangedrag van officieren kon men zich beklagen bij een krijgsraad. Ook in deze sociëteiten van wapenhandel waren rondom deze democratische gebruiken rituelen ingevoerd die gepaard gingen met een communicatieve handeling.

In de sociëteiten van wapenhandel werden de gedichten en 'aanspraken' doorgaans uitgesproken door de officieren van de korpsen. In het Delftse schutterskorps Voor Vrijheid en Vaderland werden de soldaten bij feestelijke gelegenheden, zoals de wisseling van posten, promoties, exercities of 'vuringen' van geweer of kanon, altijd aangesproken op hun mannelijkheid, moed en vaderlandsliefde. In het Delftse schutterskorps zijn tientallen redevoeringen gehouden en gedichten voorgelezen, die beginnen met de aanhef 'manhafte heren en medebroederen'.⁴⁶

Ook hielden bezoekende patriotse kopstukken uit andere sociëteiten regelmatig een toespraak. Een van hen was G.J.G. Bacot, predikant te Eenrum, die op 31 juli 1783 op de exercitieplaats van de sociëteit van wapenhandel in Leiden, toen deze in tegenwoordigheid van Van der Capellen voor

42 *Leydsche Courant*, 9 mei 1787.

43 Bijvoorbeeld juffrouw P.P. Fullings in Den Haag. H. Fullings senior en junior waren officieren in het vrijkorps. Vermeld in: 'Nieuwe naamlyst der notabele en veel vermogende Keezen en Keezinnen, van het iluster corps van wapenhandel, ten zinspreuk voerende Oorzake der beroertens' (z.p., z.j.) [Den Haag 1787].

44 Over het geweld tegen donatrice Bartha van der Meer: Myriam Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland. Burgeres Van der Meer en de Bataafse politiek', *Holland* 31 (1999) 272-281.

45 Een exemplaar in manuscript van de *Wetten voor de Vaderlandsche Sociëteit te Rotterdam* met de oorspronkelijke handtekeningen der leden is bewaard in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, sign. LTK 815.

46 Notulenboek van 'tot herstel der Delftse Schutterij onder de naam Voor Vrijheid en Vaderland'.

het eerst in het openbaar had 'gevuurd', de volgende woorden sprak:

Juich Leydens Vrije Schaar, daar gij de
Zuil van 't Land,
Elks liefde en hoop, aan de Eer des
Bataviërs verpand,
Uw Wapenoefning thans zo vriendlijk
toe ziet wenken:
CAPELLEN, die uw hart in de eelste
neiging sterkt.⁴⁷

Enkele voorbeelden van de in de sociëteiten van wapenhandel gehanteerde retoriek, laten zien dat Bacot niet de enige was die bij dergelijke gelegenheden enorm op de emoties van de aanwezigen inspeelde. Notaris Hendrik Christian Göbel, secretaris van de Banne Westzaan, deed bij de overhandiging van drie nieuwe vaandels voor de burgercompagnieën een gloedvolle aanspraak, waarin hij onder meer de volgende woorden sprak: 'My dunkt, uw hart juigt en ademt deeze geloften uit: "Ik geef voor Overheid, voor Kerk, voor 't heil van Burgerstand, Mijn Vaderlandsche Kop, mijn Goed en Bloed te pand."' Hij vroeg de drie korpsen die eed af te leggen die bevestigd werd door het opsteken van het geweer. Kapitein Jan Kluyver voegde daar vervolgens nog aan toe: 'Schuw niet, maar tart onverschrokken den bleken dood, en sterf veeleer Vaderlandsch, dan pligteloos, laf en laaghartig te zijn.'⁴⁸ In Maarssen verklaarde Jasper van der Helm, vaandrig van het korps, bij de overhandiging van het

vaandel op 23 mei 1784 dat hij het vaandel 'tot den jongsten snik mijns levens zal blijven beschermen en verdedigen'.⁴⁹

Belangrijk ritueel voor de versterking van de eenheid binnen de sociëteiten waren de gezamenlijke maaltijden die bij allerlei gelegenheden gehouden werden. Iedere gebeurtenis waarin de kracht van de burgerij was getoond, greep men in de sociëteiten aan om een feestmaaltijd aan te richten, zoals de herdenking van de tocht naar Chatham, of het herstel van Van der Capellen in zijn functies op 4 november 1782. Ook werden successen gevierd, zoals de patriotse omwenteling in het stadsbestuur op 11 juli 1785 in Wijk bij Duurstede.

Van het diner dat op 26 april 1783 gehouden werd in de Amsterdamse Doelen, waarbij zeventig afgevaardigden van vaderlandse sociëteiten uit het hele land in aanwezigheid van Van der Capellen de maaltijd gebruikten, bestaat een beschrijving. De grote tafeldecoraties die onder meer de patriotse held Van Oldenbarneveld voorstelden bevestigden de patriotse gezindheid van de aanwezigen.⁵⁰ Er werden liederen gezongen, gedichten voorgedragen en er was een groot orkest. Tijdens het dessert werd maar liefst negen maal een dronk uitgebracht, de laatste op 'het goed Geluk van alle loffelijke pogingen tot 's Lands Welzijn'. Ook buiten de Doelenzaal was het feest, want in de haven werd er op de schepen gevlagd en geschoten. Deze eerste nationale bijeenkomst van de vaderlandse sociëteiten, waarbij prominente vaderlanders openlijk

47 Op 31 december 1783 meldt de *Leydsche Courant* dat er na de oefening van het Leidse vrijkorps Door Vrijheidsliefde Verenigd 'verscheidene stukken in dichtmaat en prosa' werden voorgelezen. Het was winter, en dan eindigde de exercitie vaak in de kerk. Ongetwijfeld zal het vrijkorps na de woorden van Bacot in gejuich zijn uitgearsten.

48 H.C. Göbel, *Vrijheidsbazuin, of omstandige opgave van de plegtigheden [...] op 7 november 1786 [...]* (Zaandam 1786).

49 Roel Mulder, 'Wie was er aan de macht in... 1787', *Historische Kring Maarssen* 35.2 (2008) 64-71.

50 Marius van Melle en Niels Wisman, 'Hier gebeurde het... Singel, 26 april 1783. "Eten voor het vaderland"', *Ons Amsterdam* 58 (Amsterdam 2006). Een andere tafeldecoratie was een tempel met de 'Hollandsche Maagd' die door een Batavier tegen een woeste krijger (Willem V) beschermd werd, naast decoraties die de 'Vrye Zee', de 'Verbintenis met de Verenigde Staten van Amerika' en de 'Overwonnen Dwingelandy' verbeeldden.

hun patriotse gezindheid toonden, heeft op de beweging, maar ook bij de politieke tegenstanders grote indruk gemaakt. De prenten van de bijeenkomst werden overal verkocht.

Religieuze rituelen

In de sociëteiten werden ook religieuze rituelen ingezet om de patriotse ideologie te versterken. Een uniek document in de patriotse strijdcultuur waaruit dat naar voren komt, is de *Patriöttische Catechismus, ofte Onderwyzinge In de Suyvere Waare Patriöttische gevoelens, der Nederlanderen*, die in december 1784 in Den Haag verscheen.⁵¹ Tegelijk met deze publicatie verschenen er twee patriotse Onze Vaders in Utrecht, die het religieuze ritueel eveneens verbonden met het patriotse narratief.⁵²

Dat er in deze publicaties, die bij mijn weten niet eerder in de geschiedschrijving over de patriotten gesignaleerd zijn, een verbinding werd gelegd tussen het patriottisme en religie doet denken aan de meest radicale fase van de Franse Revolutie.⁵³ De *Catechismus* plaatste het patriottisme in een religieuze context en zorgde daarmee voor behoorlijk wat ophef. Met de oproep

51 [An.], *Patriöttische Catechismus, ofte Onderwyzinge In de Suyvere Waare Patriöttische gevoelens, der Nederlanderen. Tot 's Hage, in het Haagsche Bosch, ten dienst der vorstelyke Kinderen*. (1784). Ook in Utrecht verscheen er een patriotse catechismus: [An.], *Kleine Catechismus der Vryheid, ten dienste van den gemeenen Man en der Kinderen, in het Gemeenebest der zeven vereenigde Nederlanden* (Utrecht 1784), maar daarin is de bespotting van religieuze praktijken afwezig.

52 De 12 *Articulen van het Algemeene Patriöttische Geloof* werd los verkocht, maar soms ook gelijktijdig afgedrukt met het *Utrechts Avondgebed*, geschreven door E.U.L.T.M. Er zijn verschillende exemplaren bewaard gebleven, onder andere in het Stadsarchief Amsterdam, collectie Six.

53 Annie Jourdan, 'Rituelen in de Franse Revolutie. Een geseculariseerde theologie?', *Groniek* 160 (2003) 270-290.

om naast God ook in Van der Capellen en de Staten van Holland te geloven gaven de *Catechismus* en de patriotse *Onze Vaders* een wereldse interpretatie van de bijbel. Hiermee openden zij een frontale aanval op heilige gereformeerde huisjes. Specifiek was deze aanval gericht op de verbondenheid van de orthodoxe gereformeerden met de Oranjefactie, die hun gehechtheid aan het huis van Oranje in verschillende steden en dorpen uitdroeg door de Oranjevlag aan kerken op te hangen.⁵⁴ Deze publicaties waren bedoeld als een provocatie en versterkten het groepsgevoel.⁵⁵ Dat de patriotten met deze aanval potentiële medestanders binnen het gereformeerde kamp van zich vervreemdden, namen zij blijkbaar voor lief.

Deze publicaties kwamen niet uit de lucht vallen, want in deze fase van de patriottenbeweging werd patriottisme wel vaker verbonden met religie. Bekend voorbeeld is Johannes Claessen, de predikant van Leerdam, die vanaf de kansel een toespraak hield waarin hij de burgervrijkorpsen een wapen van God noemde.⁵⁶ De gereformeerde hoogleraar en ex-predikant Ysbrand van Hamelsveld preekte zelfs 'dat de Saligmaker ook een patriot geweest is', wat de patriot Gerrit Paape in een manifest verwerkte.⁵⁷ Daarom werden de preken van modernistische patriotse predikanten scherp in de gaten gehouden.⁵⁸

54 Zie bijvoorbeeld Teun Bikker, *Revolutie in de Vijfherenlanden. Invloed van de patriotten op het lokale bestuur 1780-1795* (Culemborg 2008).

55 Over de kracht van leedvermaak: Wilco van Dijk en Jaap Ouwerkerk, *Schadenfreude. Understanding pleasure at the misfortune of others* (Cambridge 2014) 1-13.

56 Johannes Claessen, *De wapening Gods aan allen aangeprezen etc.* (Amsterdam 1784). Vermeld in Bikker, *Revolutie*.

57 Gerrit Paape, *De gewapende burgercorpsen en de antipatriottische geestelijken* (Rotterdam 1786).

58 Over de zogenaamde Kanselhuzaren in Gelderland, het lemma Hendrik Bergh in: J.A.E. Kuys e.a. *Biografisch woordenboek Gelderland, deel 2. Bekende en onbekende*

De *Catechismus* bespote de leer van de publieke gereformeerde kerk, in de vorm van de *Heidelbergse Catechismus*. In de kenmerkende vraag-antwoordvorm werden de twaalf artikelen van deze geloofsbelijdenis omgezet in een patriotse belijdenis. Dat moet voor veel gelovigen, die iedere week over deze geloofsartikelen hoorden preken, een enorme schok zijn geweest. De inzet van deze *Catechismus* in het patriotse vertoog mag echter niet als een vorm van atheïsme gezien worden, want het vierde van de tien 'geboden' in deze *Catechismus* luidde: 'Naast God zult gij alle Patriotten liefhebben als u zelve, aan deze twee Gebooden hangt de gantsche Wet uwer Vaderlands.'⁵⁹

De *Catechismus* is logischerwijs anoniem gedrukt, maar was afkomstig uit de kringen van een vrijkorps uit Den Haag. Dat vrijkorps werd officieel pas in juli 1785 opgericht, al werden er al grote spanningen binnen de Haagse schutterij gemeld in de jaren daarvoor.⁶⁰ Dat verklaart waarom de *Patriöttische Catechismus* volgens een begeleidende advertentie van 12 januari 1785 bedoeld was om leden voor de sociëteiten van wapenhandel te werven. Met dat doel bestreed de *Catechismus* 'alle Vooroordeelen, dewelke door onrechtzinnige Menschen noch gestrooid worden, jegens de zo nuttige Wapenoeffening der Burgers'.⁶¹ Op de voorpagina meldde de schrijver pesterig dat het werk ook bedoeld was voor onderwijs aan de 'vorstelijke

mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis. (Hilversum 2000) 17-20.

59 *Patriöttische Catechismus*, 4.

60 F.J. Bos, K.H. Rademaker, 'Oranjerellen en vrijkorpsen in de residentie 1782-1787', *Leidschrift* 4.1 (1987) 86-111. De namen van de deelnemers werden in 1787 gepubliceerd: *Nieuwe naamlyst der notabele en veel vermogende Keezen en Keezinnen, van het iluster corps van wapenhandel, ten zinspreuk voerende Oorzake der beroertens des Vaderlands* (z.p. z.j.).

61 Advertentie onder meer in de *Nederlandsche Courant* (12 januari 1785).

kinderen'. Met die vorstelijke kinderen waren niet de kinderen van de stadhouder in paleis Huis ten Bosch bedoeld, maar de expliciet genoemde orangistische tijdschriften de *Vredébazuin*, uit Rotterdam, en de *Na-Courant* van 'scheele' Hendrik Arends in Amsterdam, die in maart 1785 vanwege orangistische uitingen achter de tralies zou verdwijnen. Direct na verschijning werd de *Patriöttische Catechismus* op 12 januari 1785 in Den Haag en Haarlem verboden. Op 17 februari gelaste het Hof van Holland een onderzoek naar de schrijver en drukker, maar dat bleef zonder resultaat.⁶² Het jaar daarop wees het pamflet de *Kern der zogenaamde Amsterdamsche volks-stem* Louwerens Nutbey (1751-1805) uit Den Haag, maar later woonachtig in Amsterdam, aan als 'boekverkoopertje en verspreider van den Patriotschen Catechismus en andere Libellen'.⁶³

In Amsterdam kocht de Joodse auteur C.v.S. in juli 1785 de *Patriöttische Catechismus*, mogelijk bij Nutbey.⁶⁴ Hij vond het maar een flutboekje dat door een 'dronken hoop' in elkaar was geflanst.⁶⁵ C.v.S. schreef dat hij zich enorm gestoord had aan het feit dat

62 Het enige wat ik over de auteur kan zeggen, is dat zijn gebruik van de ontkenning 'neense' duidt op een Zuid-Nederlandse achtergrond.

63 Nutbey bezat zelf geen drukpers, maar bezat sinds 1785 een boekhandel in de Jonge Roelensteeg in Amsterdam. In 1787 was hij gevestigd in de St. Jansstraat bij de Warmoesstraat. Ook na 1787 verkocht hij patriots werk en in 1788 werd hij veroordeeld 'om gebragt te worden op 't Schavot, te pronk te staan met een brief op de borst, alle zyne papieren intusschen door Beulshanden te worden verbrand, daar na wel strenglyk te worden gegeesseld, en verder ten eeuwigen dage uit Holland en Westvriesland gebannen'. De kosten van het proces diende hij zelf te betalen.

64 In C.v.S., *Brieven van eenige jooden over den tegenwoordigen toestand van den christelijken godsdienst en het christendom* (Haarlem 1786) gedateerd 18 juli 1785.

65 'Geen oogeblik twijfelde ik, of dit prulschrijft, dat zo zeer na Bacchus dampen rook, dat men gelooven moest, 't was door een dronken hoop tezaam geflanst.' Het boekje ziet er inderdaad goedkoop uit, met een heel lelijk vignet op de voorpagina. Het heeft overduidelijk een slordige

[An.] Mishandeling van de prinsgezinde predikant Petrus Hofstede door exerceerende leden van de Utrechtse Vrijkorps in het Sterrenbos te Utrecht, 1 september 1783.

Collectie Rijksmuseum

de catechismus de leer van de publieke kerk belachelijk maakte. Dat daarin bovendien de tien geboden verdraaid werden en aan de patriotse leer waren verbonden, vond hij minstens zo erg:

Ik vond daar het Leerboek der Jeugd van de Publieke Kerk schandelijk bespot, dan dit was ik gewend, gedachtig aan de Schotsche en Engelsche Catechismus, maar dit alleen niet: ik vond daar de geloovsbelijdenis van de geheele Christenheid laf en zouteloos misbruikt, het gebed voorschrijft, 't geen zij van Jezus

zeggen afkomstig te zijn, onbesonnen en los wanvormt; ja zelf, ik vond daar Gods woorden op Sinai aan onze vaders in den hoogsten graad godslasterlijk verdraaid en in den mond gelegd van 's Lands gebiedende Overheid. Ik las dit en verbleekte.⁶⁶

Ook de gereformeerde orangistische predikant Petrus Hofstede kon de beledigingen van de publieke kerk niet over zijn kant laten gaan. Hij noemde het boekje een 'helsche spotterny', waarin het geloof erger bespot werd dan Voltaire ooit had gedaan.⁶⁷ Deze

⁶⁶ C.v.S., *Brieven van eenige jooden*, 18 juli 1785.

⁶⁷ Petrus Hofstede, *Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren, en andere schriften van dezen tyd* (Rotterdam 1785) in een bijdrage gedateerd op 10 februari 1785.

structuur en ook het taalgebruik laat zien dat het in grote haast was geschreven.

uitgave bewees volgens hem dat de vrijheid van drukpers verschrikkelijke gevolgen kon hebben, niet alleen voor het gereformeerde geloof, maar ook voor de nationale politieke constellatie.⁶⁸ De *Patriöttische Catechismus* was volgens hem het bewijs dat zij niet alleen de prins, maar ook vele regenten 'gewelddadig om hals [wilden] brengen', of anders wilden opsluiten en uit de Republiek verbannen. Na lezing concludeerde hij dat de patriotten 'met moordlust beziel'd waren.⁶⁹

De anonieme schrijver van de *Patriöttische Catechismus* vermeldde dat het boekje bedoeld was om gebruikt te worden tijdens de bijeenkomsten van het vrijkorps die na de exercitie plaatsvonden. De auteur schrijft dat er bij die gelegenheden altijd een maaltijd werd geserveerd die uit kaas en brood bestond, waarbij ook Bourgondische wijn geschonken werd. Het was verboden om het daarbij op een 'suipen' te zetten. Die maaltijden blijken te zijn opgezet als een geloofsritueel dat sterk leek op het sacrament van het Heilig Avondmaal, waarmee de patriotten leken te bevestigen dat er een goddelijke zegen op hun streven rustte. Bij die maaltijd werd een gebed uitgesproken waarin de eisen van de patriotse factie verwerkt waren:

Ik Geloove in den Geest der wetten;
Ik Geloove in eene Algemeene
Wapenoeffening der Schutteren;
Vriendschap met alle waare Beminnaars
des Vaderlands; Kwyttschelding aan

68 Hij beprak het boekje 'op dat geheel Nederland niet alleen wete welke gruwelyke Libellen er in Holland, zoo niet openlyk, ten minsten onder de hand, verkogt worden, maar ook met een sterk sprekend voorbeeld bevestigd zie, hoe verderfelyk een ongelimiteerde Drukpers voor Land en Kerk is, en wie zig al Patriotten noemen, in onderscheiding van stille en vreedzame Burgers die noch God, noch den Koning vloeken'.

69 Hofstede, *Apologie tegen de lasterende nieuwspapieren*, 10 februari 1785.

Lafhartige die ons scholden; Weder
herleeving der oude Rechten en
Vryheden, en een gelukkig Leeven in dit
Land, voor ons en onze Kinderen.⁷⁰

Het politieke programma van democratisering en de scheiding der machten, zoals vastgelegd in *Over de geest der wetten* (1748) van Montesquieu, werd in dit gebed dus heilig verklaard.⁷¹ Het opvallende zinnetje 'Kwyttschelding aan Lafhartige die ons scholden' hield in dat de vrijkorpsen beloofden zich barmhartig op te stellen tegen de 'lafhartigen', de bangeriken, die hen eerder hadden uitgescholden, maar nu van mening veranderd waren.⁷² Als voorwaarde voor die barmhartigheid moesten zij wel beloven de ideeën van De Gyselaar, Van Berkel en Van der Capellen, de voormannen van de patriotse beweging, na te volgen.⁷³ Een aanvullende voorwaarde was nog dat vergeving niet in strijd mocht zijn met het rechtvaardigheidsgevoel van de patriotten.

Verder beloofde de *Catechismus* dat de patriotten bereid waren tot de dood te vechten om alle oproerkraaiers en 'barbaren' te vernietigen.⁷⁴ Het was een belofte die

70 *Patriöttische Catechismus*, 11.

71 Het eerste en tweede deel van *Over de geest der wetten*, een vertaling door Dirk Hoola van Nooten van *De l'esprit des lois* van Montesquieu (1748), waren zojuist verschenen.

72 Mogelijk een verwijzing naar de animositeit tussen sommige orangistische burgerkorpsen en de vrijkorpsen, maar uiteraard ook naar het gedrag van 'het grauw'.

73 Pensionaris van Dordrecht, Cornelis de Gijzelaar (1751-1815); pensionaris van Amsterdam Engelbert Francois van Berckel (1726-1796); Joan Derk van der Capellen (1741-1784). In plaats van 'Uw koninkrijk kome', uit het Onze Vader, luidde het nu: 'Uw democratieën koomen' (123e vraag).

74 "sLands Vaderen [de stichters van de Republiek en hun opvolgers] zyn wel Barmhartig, maar zy zyn ook Regtvaardig, daarom zo eischt hun woord van Eer, dat het kwaad, welke tegen hun als hoogste gebieders dezes Lands bedreeven word, ook met de hoogste, dat is met de Dood zelfs aan het Lighaam gestraft worden.'

Treffen tussen de Negende Burgercompagnie en Orangisten in de Prinsenstraat te Rotterdam, in de avond van 3 op 4 april 1784. De compagnie onder luitenant-kolonel Elsevier opent het vuur op de mensenmenigte.

Collectie Rijksmuseum, toegeschreven aan Theodorus de Roode

zich afzette tegen de lagere sociale klassen, benoemd als 'het opgeruide Graauw', die de oranjefactie steunden en waarmee verschillende vrijkorpsen in het land al regelmatig in conflict waren gekomen.⁷⁵ In de *Catechismus* beloofde het vrijkorps plechtig de wettige overheid, de Staten van Holland en

⁷⁵ De corporist beloofde in de 65e vraag: ik zal 'met myn Goed en Bloed, Land en Stad helpen verdedigen, myne Overheid zal bystaan, in alle haare onderneemingen, en my niet zal onttrekken [sic], wanneer het opgeruide Graauw Huys en Akker van myne dierbaare Overheid wilde Plunderen'.

West-Friesland, te beschermen. Die hadden ten tijde van de verschijning van de *Catechismus* een patriotse signatuur gekregen.

In het gebed werden de Staten van Holland en West Friesland opgevoerd als God en Van der Capellen als de nieuwe Jezus:

Ik geloove in haar Edel Mogende de Heeren Staaten van Holland ende WestFriesland de alleen Regeerders van dit ons Land, ende in Jonkheer VAN CAPPELLEN, hunne eenig Geboorne Zoone der Vryheid onzen Heeren. Die

ontfangen is uit den Geest der Patriotten, gebooren uit de Maagd der Vryheid, die geleeden heeft onder Prins WILLEM DEN Vde, is Benadeelt, Gestorven, Begraaven, Nedergedaalt in 't Graf, ten derde daage wederom geaffronteerd in zyn Dood, Lighaam, opgevaren tot aan den Hemel in zyn roem, zittende naar zyn Dood aan de Rechterhand van 's Lands Vaderen, de Alleenheerschers dezer Republiek.⁷⁶

Tegelijk met de *Patriöttische Catechismus* was in Utrecht een verkorte versie van de geloofsbelijdenis verschenen onder de titel *12 Articulen van het Algemeene Patriöttische Geloof*. De auteur van de *Patriöttische Catechismus* riep op om die samen met het patriotse Onze Vader, dat verschenen was als het *Utrechts Avondgebed*, in te lijsten en in de patriotse sociëteiten op te hangen.

Ongetwijfeld hebben deze patriotse aanvallen op de officiële kerk flink bijgedragen aan de polarisatie in de samenleving. Het land dreigde uiteen te vallen en werd een speelbal in de internationale machtspolitiek. Eind juni 1787 vond de mogelijk doelbewuste provocatie van Wilhelmina van Pruisen plaats, die eindigde met haar aanhouding in Goejanverwellesluis, en in juli 1787 eiste de Engelse regering de afschaffing van de patriotse vrijkorpsen. De patriotten zochten steun bij Frankrijk, maar het lukte niet om als gewone burgers een alliantie met Frankrijk aan te gaan. In het najaar van 1787 werd de beweging met behulp van de broer van Wilhelmina, Frederik Willem II van Pruisen, neergeslagen. Als gevolg daarvan werden alle patriotse sociëteiten ontbonden. Veel patriotten ontvluchtten het land en zetten daar hun activiteiten voort. Dat betekent

76 In vraag 23 van de *Catechismus*, Van der Capellen was op 6 juni 1784 overleden.

Titelblad *Patriöttische Catechismus*.

Stadsarchief Amsterdam, Collectie jhr. mr. Gijs C. Six 30741,
Archief van Slingelandt 2.1-2.20

niet dat er een einde kwam aan het patriotse gedachtegoed of de patriotse bijeenkomsten in Nederland. Officieel waren de vaderlandse en burgersociëteiten opgeheven, maar bekend is dat zij soms onder een andere naam en waarschijnlijk vaak ook informeel zijn doorgegaan met het ontwikkelen van hun politieke idealen. Toen zij in 1795 met de Bataafse Revolutie weer op de voorgrond konden treden, werd hun propaganda gericht op de vorming van een nieuwe maatschappij, waarin de waarden vrijheid, gelijkheid en broederschap een praktische invulling

moesten krijgen. Dat betekende bijvoorbeeld dat religieuze verschillen niet langer onderwerp van politieke discussies waren. Al heel snel na de machtsovername kwam het tot een scheiding van kerk en staat en werd geloof een privézaak. Het bedrijven van patriotse propaganda in de vorm van catechismussen werd weliswaar gerespecteerd en zelfs aangemoedigd, maar de gereformeerde geloofsbeginselen werden daarin niet meer bespot.⁷⁷

Conclusie

De patriotse beweging was een maatschappelijke en politieke beweging waarin de al langer sluimerende ontevredenheid over de manier waarop het land bestuurd werd een vorm kreeg. De snelheid van de opkomst van de beweging is mede te verklaren vanuit een zorgvuldig uitgedacht organisatiemodel. De explosieve groei van de beweging werd gereguleerd via de oprichting van patriotse sociëteiten, waarbij de vaderlandse en burgersociëteiten de politieke kant van de beweging vertegenwoordigden en de sociëteiten van wapenhandel de militaire kant. De samenwerking tussen deze drie verschijningsvormen van de patriotse sociëteiten was in veel gevallen gereguleerd en werd gestimuleerd. De deelnemers waren afkomstig uit verschillende maatschappelijke

geledingen, met uitzondering van de lagere sociale klassen tegen wie de patriotten zich fel afzetten vanwege hun Oranjegezindheid.

Vaak waren patriotten lid van meerdere soorten sociëteiten. In alle geledingen, dus ook in de sociëteiten van wapenhandel, vonden georganiseerde en gereguleerde discussies plaats, waarbij beschaafd gedrag, op straffe van geldboetes of schorsing, een vereiste was. Verder zagen de commissarissen erop toe dat niemand in de sociëteiten een 'cabale' vormde. Er werd volop gediscussieerd over het nieuws en leden maakten volop gebruik van het recht op petitie om de overheid te beïnvloeden, waarbij de toenemende militaire kracht van de beweging van steeds meer invloed werd. Om de beweging tot een eenheid te brengen werden er verschillende reguleringsmechanismen ingevoerd. In alle sociëteiten werd streng gelet op het handhaven van democratische regels en omgangsvormen. Om zowel de onderlinge betrokkenheid als de betrokkenheid bij de patriotse zaak te versterken werden allerlei rituelen ingevoerd. Die rituelen gingen gepaard met communicatieve aspecten als het zweren van eden, het houden van redevoeringen, het voorlezen van gedichten en het zingen van liederen, vaak met een opvallende emotionele component. Belangrijk was het weren van pottenkijkers door middel van een strenge ballotageprocedure. Bij de sociëteiten van wapenhandel waren de openbare exercities, het afvuren van de wapens en de overhandiging van vaandels belangrijke praktijken die, gekoppeld aan een communicatieve handeling, eveneens gericht waren op het versterken van de eenheid.

Een opvallende manier om de groepsvorming van de patriotten te versterken was het teruggrijpen op kerkelijke rituelen als het Heilig Avondmaal. Tijdens gezamenlijke maaltijden werden de patriotse

⁷⁷ Wabe Kamp, *Patriotsche Catechismus der zedenleere, voor de burgeren van het Bataafsche gemeenebest* (Amsterdam 1795); [An.], *Republikeinsche [Republykynsche] Catechismus, ofeerste Grondregelen van Republikeinsche Zedekunde voor de Opvoeding der Jeugd van beiderlei Geslacht, in de Huisgezinnen en in de Schoolen* (Amsterdam 1795); Anna Brinkman, *De Fransche Catechismus, ofBeginzelen van Republikeinsche Zedekunde, in Vaerzen* (Amsterdam 1795); [An.], *Catechismus van de oorspronglyke Inrigting eener Maatschappij, en de Pligten en Regten van den Burger, volgens de Natuurlyke Staatkunde* (Amsterdam 1796).

geloofsartikelen en het patriotse Onze Vader voorgelezen. Met de oproep om naast God ook in Van der Capellen en de Staten van Holland te geloven, gaven de *Patriöttische Catechismus* en de patriotse Onze Vaders een wereldse interpretatie van de bijbel en openden daarmee een frontale aanval op de leer van de staatskerk. Daarmee past de patriotse geloofsbelijdenis in een bredere radicale trend waarin een aantal verlichte predikanten het patriotse streven en de christelijke boodschap aan elkaar gelijkstelden.

De patriotten deden er alles aan om de onderlinge eenheid te vergroten, maar het probleem bleef bestaan dat zij er ook niet in slaagden om alle burgers in het land van hun idealen te overtuigen. Mede hierdoor

leverde deze burgerbeweging uiteindelijk onvoldoende militaire kracht om mee te kunnen spelen in het internationale politieke spel.

Over de auteur

Dr. **Cor de Vries** is een zelfstandig onderzoeker die zich richt op de rol van emoties in het publieke debat in de tweede helft van de achttiende eeuw. Over die rol publiceerde hij diverse artikelen en het proefschrift *Gespierde zielen. Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid, sociabiliteit en welzijnspolitiek in de achttiende eeuw* (2020).

E-mail: cor.devries@ziggo.nl